

گام‌های آغازین در پژوهش‌های شیعه‌شناسی^۱ محمد کاظم رحمتی^۲

10.30484/jii.2026.3380 | Kazemr112@Gmail.com.

• استناد: رحمتی، محمد کاظم (۱۴۰۵). گام‌های آغازین در پژوهش‌های شیعه‌شناسی. مجله مطالعات ایرانی-اسلامی. (۲) ۱۶، ص ۸۴-۹۱.

۱. نوشتار حاضر به معرفی کوتاه کتاب مقدمه‌ای بر مطالعات شیعه‌شناسی نوشته رسول جعفریان می‌پردازد که در سال ۱۴۰۴ از سوی نشر سنگلج منتشر شده است.
۲. دانشیار و عضو هیئت علمی دانشنامه جهان اسلام.

کتاب مقدمه‌ای بر مطالعات شیعه‌شناسی یکی از آثار تازه منتشر شده است که تلاش دارد جنبه‌های نوینی از تاریخ تشیع را با تمرکز بر متون ادبی، اطلاعات آمده در دستینه‌های دیوان‌سالاری و حتی متون منتشر نشده و خطی مورد بررسی قرار دهد.

انتشار متون فراوان و اطلاعات آمده در متون مختلف ادبی و تاریخی و حتی کتاب‌های نوشته‌شده در موضوعات مربوط به دیوان‌سالاری، گاه به دلیل اشتغال بر شماری اسناد و مدارک اداری مربوط به شیعیان، امکانی فراروی محققان تاریخ تشیع قرار داده که می‌توانند بر اساس آنها، لایه‌های تازه‌ای از تاریخ تشیع را مورد بررسی قرار دهند. کتاب مقدمه‌ای بر مطالعات شیعه‌شناسی یکی از آثار تازه منتشر شده است که تلاش دارد جنبه‌های نوینی از تاریخ تشیع را با تمرکز بر متون ادبی، اطلاعات آمده در دستینه‌های دیوان‌سالاری و حتی متون منتشر نشده و خطی مورد بررسی قرار دهد. کتاب، با مقدمه‌ای در خصوص مطالعات شیعه‌شناسی در چند دهه اخیر و اشاره به جریان‌های مهم و چهره‌های تأثیرگذار آن شروع می‌شود.^۱ در مواردی نیز نویسنده، درباره برخی مسائل با تفصیل بیشتری بحث می‌کند، مانند آخرین مقاله با عنوان «مطالعات شیعه‌شناسی در ایران دوره پهلوی»^۲ که به تفصیل درباره آن سخن گفته و به نوعی ادامه مقدمه کتاب نیز هست، زیرا نویسنده با ذکر جزئیات بیشتری نکاتی را در مقدمه، مورد بحث قرار داده است.

هرچند آثار تاریخ‌نگاری خاص، مربوط به تاریخ تشیع پیش از عصر صفویه، به دست ما نرسیده، اما اطلاعات فراوانی در لابه‌لای متون منتشر شده، و حتی در تواریخ رسمی اهل سنت، درباره تاریخ تشیع وجود دارد.

شماری از اعتقادنامه‌های رسمی خلفای عباسی مانند آنچه محمد بن جریر طبری (درگذشته ۳۱۰ ق.)، ذیل حوادث خلافت معتضد عباسی در سال ۲۸۴ ق.

۳. ص ۱۷-۲۶.
۴. ص ۵۸۵-۶۶۰.

آورده، موضوع مقاله «چند متن درباره تشیع عباسیان از مأمون تا ابن المعتز» است که در آن، بیانیه مفصل معتضد و لایه‌هایی از آن که به تفکر شیعه نزدیک است، مورد تحلیل قرار گرفته است.^۱

در مقابل گرایش‌هایی از این دست، شماری از عباسیان، با دقت، به فاصله‌گذاری میان خود و شیعیان و رد نظرات آنها اهتمام داشته‌اند؛ موضوعی که در مقاله بعدی یعنی «تفسیر تاریخ اسلامی بر اساس منازعه عباسیان و طالبیان» با محوریت دیوان ابن معتز (مقتول: ۲۹۶ ق.) مورد بحث قرار گرفته است.^۲ دیوان اشعار ابن معتز سندی بسیار مهم برای مطالعه تاریخ تشیع از قرن سوم است که با تمرکز بر رد دعاوی شیعیان نکات قابل تأمل فراوانی دارد، کماینکه در *الارجوزة المختارة* قاضی نعمان مغربی (درگذشته ۳۶۳ ق.) و یا دیوان ابن هانی اندلسی می‌توان تصاویری مشابه یافت. متن نخست، گزارش کوتاه ابوالمعالی علوی نوشته شده در سال ۴۸۵ ق.، در کتاب *بیان الادیان*، در توصیف مذهب شیعه است؛ و دیگری متنی است که شهنشور بن طاهر اسفراینی (درگذشته ۴۷۱ ق.) در کتاب *تاج التراجم فی تفسیر القرآن للأعاجم* آورده که ترجمه فارسی همان بخش از کتاب *التبصیر فی الدین خود اوست*، و جالب است که گزارش او را به دو تحریر فارسی و عربی در اختیار داریم.

تصویر ارائه‌شده در متون غیر امامی از شیعه، بیشتر بر تعریفی سلبی و نشان دادن شیعیان به‌عنوان جریان‌ی انحرافی تمرکز دارد و مشحون از اتهامات بی‌اساسی است که بر مبنای تحریک عوام نوشته و رواج داده شده است؛ و گاه با معرفی شیعیان اسماعیلی و دیدگاه‌های آنها، به‌عنوان شیعیان امامی، توسط شماری از نویسندگان آن اعصار، تلاشی برای ارائه چهره‌ای نامطلوب از تشیع بوده است که از قضا نویسنده خود در مقاله «تشیع عباسی تا تشیع اسماعیلی در روایتی داستانی از جنبش‌های ایرانی»^۳ و یا مقاله «معرفی شیعه در دو متن کهن فارسی» نمونه‌هایی از این تصویرگری و ابعادی از آن را مورد بحث قرار داده است.^۴

در مقابل چنین تصویری، عالمان امامی سعی کرده‌اند با نگارش آثاری دیدگاه‌های شیعیان در مسائل و موضوعات مورد بحث را تبیین کنند؛ کاری که شیخ صدوق با نگارش کتاب *الاعتقادات* انجام داده است.

کتاب *الاعتقادات* شیخ صدوق (درگذشته ۳۸۱ ق.)، خاصه در عصر صفویه، به‌عنوان متنی معیار مورد توجه بوده و شروح و ترجمه‌هایی که از آن انجام شده، به‌تفصیل در مقاله مورد بحث قرار گرفته و این مطلب را نشان می‌دهد.^۵ تلاش برای ارائه تصویر نادرست از تشیع و حتی نسبت دادن وقوع برخی حوادث به آنها، محدود به مسائل کلامی نبوده و گاه برخی مسائل سیاسی نیز به گردن شیعیان انداخته شده

۱. ص ۳۷-۶۶.

۲. ص ۶۷-۹۰.

۳. ص ۱۱۵-۱۳۳.

۴. ص ۹۱-۱۱۳.

۵. ص ۱۳۳-۱۵۰.

است. نمونه مهم این مسائل، ماجرای سقوط بغداد و نقش خواجه نصیرالدین طوسی و ابن علقمی است که از همان ادوار کهن دستاویز حمله به شیعیان بوده است. اکنون مقالات و تئنگاری‌های مختلفی در این موضوع نوشته شده که نویسنده در مقاله «سقوط بغداد و قصه نقش خواجه نصیر طوسی و ابن علقمی از دیدگاه پژوهشگران معاصر ایرانی و عرب» سعی در ارائه نوع نگاه و تحلیل آنها داشته است.^۱

همان‌گونه که نویسنده به‌درستی اشاره کرده، در میان آثار نوشته شده درباره سقوط بغداد، یوسف الهادی کتاب بسیار مهمی با عنوان *إعادة كتابة التاريخ: الغزو المغولي للعراق نموذجاً*^۲ نیز تألیف کرده که اثر بسیار مهمی است و در آن نکات فراوانی در خصوص زمینه‌هایی که مغولان را به سمت شرق و بغداد کشیده، آورده و به‌خوبی نشان داده که برخلاف تصویری که منابع ادوار بعدی درصدد القای دخالت شیعیان هستند، عالمان اهل سنت نقش فعالی در تحریک مغولان برای لشکرکشی به ایران و سپس عراق داشته‌اند.

یوسف الهادی مقالات مرتبط دیگری نیز با این موضوع نگاشته، ازجمله مقاله‌ای با عنوان «الشرارة التي أشعلت نيران الغزو المغولي للعالم الإسلامي» منتشرشده در *مجلة الخزنة*^۳، که جالب توجه است و خواننده برای تکمیل این بخش از کتاب به آن نیز باید رجوع کند. همچنین مقاله دیگر استاد یوسف الهادی، در همان نشریه، با عنوان «هل أحرق المغول مكاتب بغداد؟»^۴ نکات سودمند دیگری درباره کتابخانه‌های بغداد و سوزاندن آن توسط مغولان و راستی‌آزمایی چنین ادعایی در متون متأخر دارد.

کتاب بسیار مهم و پُر نسخه تبصرة العوام موضوع بحث مقاله «شیعه‌شناسی نویسنده تبصرة العوام: روش و رویکرد» است. گفتنی است به لطف انتشار کتاب دیگر نویسنده تبصرة العوام، یعنی *نزهة الكرام و بستان العوام*، حدود سه دهه است که از هویت نویسنده آن، جمال‌الدین محمد بن حسین بن حسن رازی (زنده در ۶۳۰ ق.) باخبر شده‌ایم.^۵

گفته شده که آثار مربوط به دیوانسالاری اطلاعات مهمی درباره تشیع دارند که گاه مورد اشاره بوده‌اند. از این دست متون، اثر مفصل صبح‌الاعشی قلقشندی (درگذشته ۸۲۱ ق.) است که موضوع مقاله «شیعه‌شناسی قلقشندی در آغاز قرن نهم هجری» قرار گرفته و مشحون از اطلاعات قابل تأمل درباره گرایش‌های مختلف شیعیان - از امامیه، زیدیه، نصیری و دروزیه - است. نویسنده ضمن تحلیل این موضوعات، به‌درستی اشاره کرده که بخشی از مطالب قلقشندی بر اساس کتاب *التعريف بالمصطلح الشريف* شهاب‌الدین ابن عمری (درگذشته ۷۴۹ ق.) است.^۶ حضور

۱. ص ۱۴۶.

۲. تهران، ۱۳۹۱ ش/۱۴۳۳ ق.

۳. شماره چهاردهم، محرم

۱۴۴۵، ص ۱۷-۷۴.

۴. شماره دهم، محرم

۱۴۴۳، ص

۱۵۷-۱۷۸.

۵. جعفریان، ص ۱۷۹-۲۰۰.

۶. ص ۲۰۱-۲۴۳.

شیعیان امامی در مدینه و رواج تشیع در آن دیار تا قرن هشتم، موضوعی است که عبدالله بن محمد، مشهور به ابن فرحون (درگذشته ۷۶۹ ق.) را بر آن داشت تا کتاب *نصيحة المشاور و تعزية المجاور* را تألیف کند. اثر اخیر گرچه کتابی در نقد شیعیان و قدرت‌گیری آنها در مدینه است، اما خود اثری مهم برای شناخت جامعه شیعیان مدینه در قرن هشتم به شمار می‌رود که انتشار چاپ و تصحیح تازه‌ای از آن موضوع مقاله «آگاهی‌هایی درباره نفوذ شیعیان امامی در مدینه منوره» شده است. در ضمیمه آن، نویسنده باز، بر اساس اسنادی که قلقشندی در *صبح الاعشى* ذکر کرده، نکاتی درباره شیعیان شام آورده که یکی از آنها فرمانی در خصوص محدودیت شیعیان در صیدا و بیروت در سال ۷۶۴ ق.، و دیگری فرمانی در خصوص محدودیت شیعیان در مدینه به سال ۷۳۶ ق. است.^۱

توجه به نوشتن شرح حال ائمه علیهم السلام در کتاب‌ها از قرن ششم به بعد در کتاب‌های تراجم‌نگاری‌های مختلف، خاصه صوفیان، نکته‌ای است که نویسنده ضمن بررسی متون مختلف، در ذیل مقاله «پیدایش تسنن دوازده‌امامی در دنیای اسلام» از آن بحث کرده و شواهد تازه‌ای بر آن ارائه کرده و متن‌یافته‌های تازه خود در این خصوص را ضمیمه مقاله نموده است.

بخش بعدی مقالات، تحقیقاتی در خصوص تشیع در عصر صفویه است؛ دوره‌ای که منازعات میان صفویه و عثمانی در کنار ابعاد اقتصادی و تلاش دو دولت برای تسلط بر مراکز بازرگانی، بار مذهبی یافت و هر دو طرف، با پررنگ کردن جنبه اخیر سعی در بهره‌گیری از آن در منازعات نظامی خود داشتند.

نویسنده، بحث خود را با ارائه گزارشی از رساله‌ای به نام *تکفیر قزلباش* آغاز کرده و در ادامه، متن نامه‌ای از شاه عباس صفوی، به انشاء نصیرای همدانی، در خصوص حدیث الافک را مورد بحث قرار داده است.^۲ فضای پرتنش عصر شاه طهماسب و حملات سه‌گانه سلطان سلیمان عثمانی (درگذشته ۹۷۴ ق.) به ایران، دستمایه نگارش آثاری از سوی عالمان عثمانی و تلاش برای نوعی مشروعیت‌بخشی به حملات عثمانی به ایران بوده که سرانجام با انعقاد صلح آماسیه در سال ۹۶۱ ق. اندکی فروکش کرد. از این دست ادبیات علیه شیعیان توسط عالمان عثمانی، *رسالة الجواهر اللامعة و الفتاوی النافعة*، تألیف محمد بن علی حموی مقری شافعی است که از نسخه ۲۳۴۵ ایاصوفیا استفاده شده و جعفریان به شکل ویژه ادبیات شیعه‌ستیزی عالمان عثمانی در این برهه را مورد توجه قرار داده است.

همان‌گونه که جعفریان به درستی اشاره کرده، درمیان نویسندگان عصر صفویه^۱ پیشگام نگارش تاریخ تشیع است و کتاب *مجالس المؤمنین* او را باید اثری بسیار

۱. ص ۳۰۱-۳۲۳.
۲. ص ۱۸.

موفق در این خصوص دانست. او کتاب بسیار مهم دیگری به نام *اسئله یوسفیه* دارد که منعکس‌کننده دیدگاه‌های فکری میان جامعه امامیه است. اشاره‌ای به کتاب مهم دیگر قاضی نورالله یعنی *مصائب النواصب* پایان‌بخش مقاله‌ای با عنوان «قاضی نورالله شوشتری و گام‌های بلند وی در شیعه‌شناسی» است.

گزارشی از کتاب *بستان الناظرین و معرفة الابرار* نوشته محمد یوسف بیکا که خوشبختانه اکنون متن آن توسط نویسنده منتشر شده، شرحی از فضای فکری عصر صفویه است. فعالیت‌های میرداماد، عالم و فیلسوف عصر صفویه، ذیل مقاله «استرآباد، میرداماد و دولت صفوی» مورد بحث قرار گرفته است. بی‌تردید ملا محمدطاهر قمی (درگذشته ۱۱۰۰ق.) شخصیت مهمی در اواخر عصر صفویه است و از همین رو جعفریان بحثی در خصوص او آورده است.

دو مقاله بعدی جریان‌های فکری عصر قاجار در تاریخ تشیع را مورد بررسی قرار می‌دهد که موضوع جالب توجهی است. بی‌تردید، در میان شخصیت‌های عصر قاجار میرزا محمد اخباری (درگذشته ۱۲۳۲ق.) عالم مهم و تأثیرگذاری است که علاوه بر نگارش آثار فراوان که در تقویت و حتی ترویج جریان اخباری‌گری بسیار مهم است و هوادارانی نیز به دست آورد، جنبه منازعات او با مجتهدان اصولی و نوع پیچیدن و درافتادنش با آنها موضوعی شایسته تأمل است.

در میان شخصیت‌هایی که میرزا محمد اخباری بیش از دیگر فقیهان اصولی به مجادله با او مشغول بوده، شیخ جعفر کاشف الغطاء (درگذشته ۱۲۲۸ق.) است که شیخ جعفر نیز کتاب بسیار مهم *الحق المبین* را در دفاع از اصولی‌گری و نقد میرزا محمد اخباری نگاشته است. نویسنده در مقاله حاضر، بخشی از مجادله میان او دو را با تکیه بر موضوع شهادت ثالثه مورد بحث قرار داده و متن کوتاه میرزا محمد اخباری در باب شهادت ثالثه را نیز در انتهای مقاله تصحیح کرده است.^۲

در میانه عصر قاجار جریان اخباری‌گری و پیوند آن با شیخی‌گری، جریان تازه‌ای را به وجود آورد که بخشی از رویکرد شیخ احمد احسائی در نگاه به ائمه را پسندیده و آن را پررنگ‌تر کرده است. شیخ احمد احسائی در مسائل دیگری چون تفسیری که از معاد جسمانی ارائه می‌کرد، مورد انتقاد بود و مخالفانش از این جهت نقدهای فراوانی بر او نوشته بودند و در مقام جدل و نگارش آثاری این نکته را بسیار مورد توجه قرار داده بودند.^۳ اقامت نسبتاً قابل تأمل شیخ احمد احسائی در ایران، به خصوص دوران اقامت در یزد، زمینه مناسبی فراهم کرد تا شاگردانی پرورش دهد که در مواردی خودشان شخصیت‌های متنفع‌دی بودند و حتی در مقابله با فقیهان اصولی، به دلیل جایگاهی که داشتند، کفه ترازو را به سمت خود کشیده بودند، مانند منازعه میان عبدالخالق

۱. ص ۵۰۱-۵۲۳.

۲. ص ۵۲۶-۵۲۷.

۳. ج ۱۰، ص ۲۵۳-۲۵۵.

یزدی که بعد از ترک یزد توسط شیخ احمد احسائی به مشهد رفت و در آنجا رحل اقامت افکند و بعدها با شیخ محمدجعفر شریعتمدار استرآبادی (درگذشته ۱۲۶۳ق)، عالم برجسته اصولی که به مشهد آمده بود، از در معارضه وارد شده و تقریباً او را وادار به ترک مشهد کرد و تفصیل آن را آقابزرگ در *الکرام البررة*^۱ آورده است.

توجه به نوشتن شرح حال ائمه علیهم السلام در کتاب‌ها از قرن ششم به بعد در کتاب‌های تراجم‌نگاری‌های مختلف، خاصه صوفیان، نکته‌ای است که نویسنده ضمن بررسی متون مختلف، در ذیل مقاله «پیدایش تسنن دوازده‌امامی در دنیای اسلام» از آن بحث کرده و شواهد تازه‌ای بر آن ارائه کرده و متن‌یافته‌های تازه خود در این خصوص را ضمیمه مقاله نموده است.

هنوز جای کار انتقادی در خصوص شیخ احمد احسائی و تأثیر گذاری فکری او - که به واسطه شاگردان نسبتاً فراوان خود در ایران نهاده - خالی است.

جعفریان، موضوعات اخیر را با تمرکز بر شخصیت‌های منعکس‌کننده جریان هوادار شیخ احمد و منتقدان آنها، در مقاله «بازگشت غلو به تفکر شیعی در قرن سیزدهم هجری» مورد بررسی قرار داده است. او موضوع اخیر را در قالب بررسی مجادله میان محمدحسین ممقانی و برادرش محمدتقی ممقانی، مشهور به نیر، با ملا محمد شریف شیروانی، نویسنده کتاب مرغم، مورد بحث قرار داده است.^۲

دو مقاله پایانی، مطالعات شیعه‌شناسی در عصر پهلوی را مورد بحث قرار داده است. مقاله «نهضت بازشناسی هویت شیعه با فهرست‌نویسی آثار امامیه در قرن چهاردهم هجری» جریان نگارش کتابشناسی‌های مختلف نگاشته‌شده در این دوران، یعنی کشف الاستار، مرآت الکتب و از همه موفق‌تر الذریعة الی تصانیف الشیعة، و شرایط فرهنگی - اجتماعی منتج به نگارش این آثار را مورد بررسی قرار می‌دهد. این بخش با بررسی کتاب *الغدير* مرحوم امینی پایان می‌یابد.^۳

«مطالعات شیعه‌شناسی در ایران دوره پهلوی» آخرین بحث نسبتاً مفصل کتاب است که با اشاره به جریان سید احمد کسروی و آثار انتقادی او در نقد تشیع، و تلاش‌های مرحوم حاج سراج انصاری در پاسخ به او شروع شده است که در دهه‌های بیست و سی سده اخیر به‌نوعی شروع تازه‌ای در مطالعات شیعه‌شناسی محسوب می‌شود.

در این دوران، عالمان امامی عراق فعالیت‌های قابل توجهی در نگارش تاریخ تشیع شروع کردند. بخشی از این فعالیت‌ها پاسخ به انتقادات و نوشته‌های محققان

۱. ج ۱، ص ۲۵۳-۲۵۵.
۲. ص ۵۲۵-۵۵۴.
۳. ص ۵۵۵-۵۸۴.

عرب‌زبانی چون جرجی زیدان و احمد امین بود. آثار احمد امین نویسنده مهم مصری که آثار مختلفی مانند: *ضحی الاسلام* یا *فجر الاسلام*، در آن دوران نوشته‌هایی نو و تلاشی تازه برای ارائه نوین تاریخ اسلام بود.

بخشی دیگر از تلاش عالمان عراقی، پاسخ به نوشته‌های جریان‌های وهابی و سلفی چون نویسنده *المنار* بود که تفسیرش راهی برای ترویج افکار او شده بود. شاید از موفق‌ترین این آثار کتاب *اصل الشیعة و اصولها* نوشته مرحوم محمدحسین کاشف الغطاء بود که ترجمه فارسی آن با عنوان *ریشه شیعه و پایه‌های آن*، توسط مرحوم علیرضا خسروانی، در ۱۳۱۷ شمسی منتشر و بارها تجدید چاپ شد. گزارش آثار دیگری که در این دوران چاپ و منتشر شده‌اند و به بررسی و گزارش تاریخ تشیع می‌پردازند، ادامه بحث نویسنده است^۱ که بخشی از آنها گاه به موضوعی خاص چون رجعت اختصاص یافته است.^۲ بی‌شک، در میان کسانی که کتابی درباره تاریخ تشیع نوشته‌اند، نام مرحوم محمدحسین طباطبائی و کتاب *شیعه در اسلام* او بیش از دیگران نمود داشته است.^۳

انتشار شماری مجلات مذهبی مانند مکتب اسلام و یا معارف اسلامی که سازمان اوقاف منتشر می‌کرد نیز مورد توجه جعفریان بوده و گزارشی از آن آمده است. یکی از موضوعاتی که جعفریان در بحث از مجله معارف اسلامی به آن توجه کرده، گزارش مبسوط سید حسین نصر در خصوص کنفرانس برگزار شده درباره تاریخ تشیع، در استراتسبورگ است که نکته‌ای را باید به آن افزود: زمانی که خبر برگزاری این کنفرانس در ایران شایع شد، توجه مرحوم ذبیح‌الله منصوری را جلب کرد و کتاب معروف خود یعنی *امام صادق علیه السلام مغز متفکر جهان تشیع* را به‌عنوان ترجمه کنفرانس اخیر منتشر نمود که هیچ ارتباطی به آن کنفرانس نداشت؛ و شگفت آن بود که گزارش مربوط به آن کنفرانس و مجموعه مقالات ارائه‌شده توسط گروهی از محققان و شیعه‌شناسان غربی، به تفصیل، توسط سید حسن نصر منتشر شده بود، اما کسی به این گزارش توجه نکرد و کتاب به اصطلاح ترجمه شده – اما در اصل تألیف شده – توسط ذبیح‌الله منصوری رواج فراوانی یافت حتی عالم مدقق و دقیق‌النظری چون مرحوم محمدتقی شوشتری در *قاموس الرجال* و بحث رجالی از مفضل بن عمر جعفری، خوانندگان را به این کتاب ارجاع داده است.^۴ تنوع و موضوعات مختلف مورد بحث کتاب *مقدمه‌ای بر مطالعات شیعه‌شناسی*، علی‌رغم متن نسبتاً مفصلش، باعث می‌شود خواننده از مطالعه آن خسته نشود.